

логічної роботи над рукописом і як ним розв'язувалися загадки арабської палеографії. Якби знайшлися інші зошити з продовженням перекладу, то ми мали б можливість простежити цей шлях детальніше. В кожному разі підрядковий переклад О.Й. Прицака стане у пригоді при подальшій роботі над київським списком „Подорожі”, який повертається до наукового обігу.

Таким чином, робота над київським списком „Подорожі патріарха Макарія” чекає своїх дослідників вже протягом століття. Звичайно, до рукопису звертали-ся, намагалися його перекладати, але комплексної роботи здійснено не було, повного перекладу ми досі не маємо, не кажучи вже про критичний текст. Ті дослідники, які раніше займалися власне київським рукописом „Подорожі” (А. Олесницький, Т. Кезма, О. Прицак), встигли зробити лише перші кроки на шляху необхідної текстологічної роботи. Отже, наукова цінність манускрипту, на яку вказав академік А.Ю. Кримський¹, та необхідність залучення його до видання повного критичного тексту щоденника Павла Алепського з використанням усіх наявних списків манускрипту (про що писав і академік І.Ю. Крачковський², і на чому наголошував дослідник рукопису Я. Полотнюк³), на сьогодні, як і раніше, залишаються актуальними. Сподіваємося, що незабаром відбудеться позитивні зрушення в цьому напрямку, оскільки київський список рукопису заплановано залучити до міжнародного проекту за участі Румунської, Російської та Української Академії наук для підготовки довгоочікуваного повного критичного тексту „Подорожі патріарха Макарія” мовою оригіналу з відповідним науковим апаратом та перекладом на англійську (або французьку)⁴.

Роксолана Дудар,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

НЕРЕГУЛЯРНІ ЧАСТИНИ ОСМАНСЬКОГО ВІЙСЬКА (СТРУКТУРА, КОМПЛЕКТУВАННЯ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ)

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до вивчення окремих аспектів історії розвитку збройних сил Османської імперії, і зокрема, специфіки функціонування різних родів військ османської армії, що значною мірою стало можливим завдяки публікації кількох важливих у джерельному відношення

¹ О неизследованном... – С. 12.

² Крачковский И.Ю. Описание путешествия... – С. 269.

³ Полотнюк Я.Е. Там само. – С. 80–81.

⁴ Детальніше див. у: Рибалкін В.С. Діаріуш Павла Алепського у міжнародному проекті. Рецензія на: Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Mascare III Ibn al-Za'im et Paul d'Alep. Actes du 1er Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest. Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov. Institut de Études Sud-Est Européennes de l'Académie Roumaine, Bucarest, Editura Academiei Române, 2012. – 193 p. // Східний світ. – 2012. – № 4. – С. 192–196.

праць¹. Опрацювання цієї та суміжних проблем було продовжено статтею болгарського дослідника С.Радужева². Важливим етапом у дослідженні цієї проблеми став вихід у світ значної з своїм обсягом узагальнюючої праці «Османська імперія. Класична доба 1300-1600», в якій містяться деякі дані про збройні сили османів³. Оглядовий характер мав розділ «Ottoman Military Organization Arms Industry and Technology» з англomовного (у перекладі з турецької) чотиритомника, в якому проаналізовано специфіку виникнення та функціонування османсько-турецької цивілізації⁴.

За останнє десятиліття російська історіографія цієї проблеми збагатилась цілою низкою досліджень, присвячених різним аспектам життєдіяльності османської армії, а також з'ясуванню її місця і ролі у процесі територіальної експансії Османської імперії⁵. В українській історіографії одним з перших до цієї та суміжних проблем звернувся І.Срібняк⁶ (узагальнюючий характер мала ще одна його розвідка, що була підготовлена спільно з автором цієї статті)⁷, проте найбільший внесок у опрацювання даної проблеми було зроблено упорядниками синтетичної праці «История Османского государства...», цілий розділ якої присвячений аналізу проблем комплектування та внутрішньої організації османського війська⁸.

Основу пішого війська османського війська спочатку становив корпус *азанів*⁹,

¹ Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1971; Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммент. А.И.Рогова. – М., 1978; Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е.Петросяна. – М., 1987.

² Радужев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1990. – С.107-112.

³ Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / О.Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – 286 с.

⁴ The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik (Chief of the editorial Board). – Ankara, 2000. – Vol. III. – P.719-760.

⁵ Див. зокрема: Пенский В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV-XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6 та ін.

⁶ Див.: Срібняк І.В. Збройні сили Османської імперії XV-XIX ст.: організаційна структура, вишкіл, специфіка стратегії і тактики. Доповідь на 5-й міжнародній конференції «Od armii komputowej do narodowej. Dzieje militarne Polski i jej sąsiadów od XVI do XX wieku» (Торунь, Польща), 10-11 грудня 2009 р. (в друці); він же. Військова організація турків-османів (XIV-XVI ст.). – К., 2010. – 15 с.; він же. Структура та особливості комплектування збройних сил Османської імперії (XIV-XV ст.) // Східний світ. – К., 2011. – № 1. – С.89-98.

⁷ Дудар Р.В., Срібняк І.В. Збройні сили Османської імперії (XIV-XVIII ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції. – К., 2013. – 50 с.

⁸ История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э.Ихсаноглу. – М., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – С.263-384.

⁹ Азапи, азеби (від азерб. *азеб* – неодружений) – первісно вояки, які служили в морському та річковому флоті Османської імперії. В XV ст. так стали називати вояків зі складу залог прикордонних фортець. Третє значення цього слова – турецькі піхотні війська взагалі (див.: Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введ., пер. и коммент. А.И.Рогова. – М., 1978. – С.133).

формування якого розпочалось за часів правління Мурада I як селянського військового ополчення на час проведення османами воєнних кампаній¹. Азапи охоче використовувались під час битв, так зокрема, за повідомленням османського середньовічного хроніста Решті, вони брали діяльну участь у битві на Косовому полі. Підрозділи азапів майже завжди використовувались для облоги та здобуття фортець (за деякими свідченнями – 20 тис. азапів штурмувало Константинополь), їм доручалась й проведення підкопів під фортечні мури та охорона мостів, нарешті з них могла бути сформована фортечна залога².

Рекрутація азапів відбувалась після оголошення відповідного фермана султана, в якому була регламентована кількість набору азапів у кожній місцевості³. Це дозволяло забезпечити їх чисельне представництво в армії – у другій половині XV ст. під час воєнних кампаній османських султанів румелійський та анатолійський бейлербеї мали під своєю командою до 20 тис. азапів кожен, які під час битв займали правий і лівий фланги від центру, де традиційно перебувала гвардія султана. Вже лише тільки ці цифри дозволяють зробити припущення, що саме підрозділи азапів являли собою основу піхотного війська турків на початках османської територіальної експансії⁴.

Азапи не були професіональним піхотним військом, у своїй масі вони набирались з числа сільського населення Румелії та Анаболії лише на час воєнних дій. По суті, азапи являли собою військове ополчення, а їх участь у походах оплачувалась державою. Усвідомлюючи високу бойову вартість азапів, султани намагались законодавчо регламентувати порядок їх рекрутації до лав війська. Згідно до кодексу, введеного в дію за часів правління Басеїда II (1481-1512), від кожних 20 селянських родин до османської армії призову підлягав один азап, для якого його земляки мали зібрати 300 акче. Ця сума витрачалась на озброєння та утримання новобранця, у подальшому громада відповідала за його поведінку на полі бою⁵. З плином часу їх військове значення поступово зменшувалось, азапи почали виконувати допоміжні функції (зокрема дбали про провіант для війська, встановлювали намети для ночівлі, охороняли полонених). Часто з числа азапів формували спеціалізовані загони – будівельні (для проведення фортифікаційних робіт та спорудження мостів та фортець), зброярські (для виготовлення та ремонту зброї), ливарницькі (для відливки гармат) та ін.

Потужна територіальна експансія турків створювала сприятливі передумови для збільшення кількості османського військового стану (аскері), які отримували в умовне володіння – на час виконання служби – ділянки землі (тімари) різної площі та прибутковості з правом збирання податку з місцевого населення в натуральній формі⁶. В залежності від прибутковості отриманої ділянки землі

¹ Мебле-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е.Петросян. – М., 1987. – С.209.

² История Османского государства, общества и цивилизации... – С.307-308.

³ Записки янычара... – С.46.

⁴ Петросян И.Е. К истории создания янычарского корпуса... – С.197.

⁵ Шамсутдинов А.М. Проблемы становления Османского государства... – С.36.

⁶ В першій фазі османської експансії на Балканах серед сіпахів Румелії значну частину становили християни. Як і сіпахі-мусульмани, вони брали участь у військових походах, виконували

кожний з тімаріотів мав, у випадку оголошення султаном воєнних дій, привести з собою визначену кількість вояків. Утримувачі тімара з прибутком у 1 тис. акче, вважались «повноцінними» кіннотниками (*джебелі*), та повинні були мати стандартне озброєння турецького вершника в латах. Володіння вдвічі більшим тімаром означало для його утримувача мати власного зброєносця, а 3-4 тис. – користувався правом носити чалму (*буруме*) та був зобов'язаний з'явитись на збір разом з ще одним воїном-кіннотником. Нарешті прибуток у 6 тис. акче передбачав участь у поході ще двох джебелі, які везли з собою невеликий намет. Відтак збільшення цінності тімара напряму впливало на кількість вояків, які вирушали на війну разом з тімаріотом¹.

Утримувачі тімарів (*синагі*) становили найчисельнішу складову османського війська, зокрема у 1475 р. їх кількість становила 39 тис. (22 тис. – з Румелії, 17 тис. – з Анатолії). Кожен заможний турецький кіннотник мав лук з великим запасом стріл, шаблю, булаву з короткою рукояткою, а також маленький дерев'яний щит. З плином часу (у останній чверті XVI ст.) озброєння кіннотника урізноманітнюється – додається сокира, ще одна (додаткова) шабля та спис. Ще за півстоліття турецькі вершники починають використовувати кольчугу і шолом з дамаської сталі. Вогнепальна зброя кінними підрозділами османської армії практично не застосовувалась через незручність її використання у кінному ладу.

Як авангард в османському війську на балканському театрі воєнних дій використовувались легка іррегулярна кіннота (*акинджи*). Вони мешкали у безпосередній близькості до кордонів Османської імперії та здійснювали (здебільшого – влітку) постійні набіги на порубіжні землі, не маючи при цьому жодної допомоги з боку держави (щоправда, вони були звільнені від сплати податків, а пізніше дехто з акинджи почав отримувати за успішну службу *дірліки*²). Щоб потрапити до реєстру акинджи кандидат мав виявити свою хоробрість та вправність, а також мати поручительство від імама, кадія, сільського старости або іншої особи, що заслуговувала на довіру місцевої османської адміністрації. Отримавши таку рекомендацію, новачок (*тойджа* або *тавіче*) потрапляв до одного з підрозділів, і в подальшому мав покладатись тільки на себе. Загони акинджи творились за десятковим принципом на чолі з командирами відповідних рангів (див. організаційну структуру корпусу яя). Загальний провід акинджи здійснювали їх беї, які призначались урядом³.

У мирний час акинджи займались власними справами, приділяючи при цьому велику увагу верховій їзді, плаванню, вправам з різними видами зброї. Але до-

зогову службу, отримуючи за це землі в умовне володіння. Але для просування службовою драбиною вгору неодмінною умовою було прийняття ісламу (див.: Радусев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С.108).

¹ Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М. 1984. – С.70; див. також: Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв. Документы и материалы. Сост., пер. и коммент. А.С.Тверитиновой. – М., 1963. – С.22.

² Земельні ділянки (тімари).

³ Титули беїв акинджи були спадковими і переходили від батька до сина в османських родинах Міхалоглу, Евреносоглу, Турханоглу і Малкочоглу. Див.: История Османского государства, общества и цивилизации... – С.306.

силь часто акинджи вдавались до експедицій на свій власний страх і ризик, у кожній з яких брала участь визначена кількість вояків (до 100 чол. могли здійснити вилазку, понад 100 – напад, якщо ж участь у цьому брав бей акинджи – це вже класифікувалось як вторгнення). Під час цих акцій, що проводились акинджи, невеликі поселення на чужих землях могли бути тотально знищені, їх мешканці – забрані у полон, а їх крам – привласнений акинджи у якості військового трофею. За згадками очевидців, акинджи навіть за дуже короткий час свого перебування поза межами імперії «*все захоплять, все ...знищать так, що багато років після цього там не кричатиме півень*»¹.

Під час оголошених султаном походів акинджи просувались попереду основного війська, провадили розвідку, здійснювали охорону доріг, мостів та перевалів, якими мала рухатись османська армія. Також перед ними стояло завдання порушувати комунікації противника та оточувати фортеці до підходу основних сил. Акинджи могли завдати поразки ворогу на відкритій для стрімких маневрів місцевості, проте були безсилі перед фортифікаційним укріпленнями міст². Але й в цьому випадку акинджи намагались діяти, відправляючи добровольців (*сенденгенчи* – шибайголова) для проникнення до фортеці вночі. З огляду на те, що в середовищі акинджи було багато фанатично налаштованих людей, перейнятих ідеєю боротьби з «невірними», бажаючих відзначитись у такий спосіб ніколи не бракувало.

У кінці XVI ст. нараховувалось близько 40 тис. акинджи, але із завершенням періоду завоювань сфера використання вояків цього корпусу значно звузилась. У 1595 р. після однієї з чергових поразок османської армії, у Валахії була знищена велика кількість акинджи (разом з їх кіньми), що стало початком занепаду цього війська. У наступному столітті решта акинджи використовувалась на тиллових роботах і фактично вже не являла з себе жодної бойової вартості³.

Як авангардні частини в османській армії використовувались підрозділи розвідників (*делі*), які спочатку оперували на європейських кордонах імперії. В організаційному відношенні делі поділялись на окремі загони (близько 60 чол. кожен) на чолі з делібаши. Делі були озброєні шаблею, щитом, списом, булавою і сокирою; як одяг вони використовували фрагменти шкур диких тварин (лиса, гієни, тигра). Завдяки своїм швидким і витривалим коням делі могли долати великі відстані та несподівано з'являлись, там де їх ніхто не очікував. Вправність делі високо цінувалась османськими можновладцями – загони розвідників почали використовувати як власну охорону урядовці різних рангів, у т.ч. й великі везіри, а з кінця XVI ст. делі перейшли у підпорядкування бейлербеїв Анатолії (зі збереженням своїх старих функцій). У мирний час потреби у розвідниках не існувало, а держава не мала достатньо коштів для утримання загонів делі (можливості для їх залучення для виконання охоронної служби були дуже обмежені)⁴.

¹ Записки янычара... – С.106.

² Пенский В.В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV-XVII вв. // Восток (Оpens). – М., 2007. – № 6. – С.32.

³ История Османского государства, общества и цивилизации... – С.307.

⁴ Загони делі були остаточно ліквідовані у 1829 р.

У складі османської армії перебували й воїни-християни (*войнуки*), загони яких поділялися на «списи» – один вояк і два його помічники (*ямаки*), які змінювались кожного року. За службу вони отримували право вільного успадкування майна та звільнялись від сплати усіх податків. Завойоване село могло виставити різну кількість «списів», у даному випадку фактично йдеться про колективну систему ополчення підвладного османам місцевого населення. Войнуки творили авангард османського війська та були фактичною частиною сіпахійського війська у якості джебелі, у мирний час їх використовували для охорони фортець і кордонів¹.

У XV-XVI ст. османи регулярно використовували войнуків у всіх важливих битвах, але вже в наступному столітті вони втрачають свій бойовий потенціал та починають використовуватись для допоміжних робіт у Палаці (випас та догляд султанських коней тощо).

Майже аналогічний статус мали допоміжні загони валашських (воських) селян-скотарів, які виставлялися тими селами, що зберегли своє самоуправління. У мирний час кожне село виставляло певну кількість вояків до османського війська (від п'яти дворів – один воїн). З появою ворогів всі валахи чоловічої статі мали прибути на своїх конях та зі зброєю для участі у воєнних діях. У даному випадку є всі підстави стверджувати, що османи врахували общинну організацію деяких балканських народів з метою включення туземного населення до турецької військової системи.

Охоче використовувались османами й піші ударні частини *мартолосів* (від грец. *арматоли*), які власне уявляли залишок старої доосманської військової організації на Балканах та комплектувались з селян-християн. Загони мартолосів дислокувались на європейських кордонах Османської імперії, і в мирний час виконували охоронно-поліцейські (захист доріг, перевалів та копалень, залогова служба, боротьба з гайдуками) та розвідувальні функції. У воєнний час вони були особливо ефективні під час облог та штурмів фортець – там, де з'являлись мартолоси у своїх традиційних червоних ковпаках, слід було очікувати рішучих дій османської армії².

Османи вжили енергійних заходів для творення територіального війська для охорони доріг, поклавши ці обов'язки на населення придорожніх селищ. Відтак кожне село мало виставити загін *дербенджи* (від перс. «*дербенд*» – тіснина, гірське урвище). Ці загони цілодобово патрулювали дороги, позначаючи свою присутність ударами в маленький барабан (вночі). Вони були озброєні легкими списами, палицями, луками, шаблями, а інколи й рушницями. Дербенджи вважались напіввійськовою верствою, але не брали безпосередньої участі у боях, виконуючи допоміжні функції під час просування основних сил (зокрема, ремонту чи прокладання доріг). У мирний час вони ремонтували мости і колодязі, супроводжували каравани, заслуживши собі цим добру славу у тогочасних ман-

¹ Радусев Е.В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы... – С.108-109; див. також: Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1971. – С.138.

² Фрейденберг М.М. Дубровник и Османская империя. – М., 1984. – С.72; див. також: Записки янычара... – С.134.

дрівників та купців.

Сучасна військова техніка у поєднанні із залізною дисципліною та ефективною організацією військ принесли туркам багато перемог, що сприяло формуванню як на Заході, так і на Сході міфу про їх непереможність. Це свою чергу пригнічувало бойовий дух багатьох вояків армій різних держав, які опирались османській експансії. Османська армія вийшла на рівень найкращих армій світу. Імперія диспонувала сильним флотом, артилерією, піхотою; мала досконало організовані тиллові служби і розвідку. Незаперечну перевагу турки мали у артилерії, що пояснювалось використанням ними технічно найдосконаліших в світі гармат різного калібру та призначення – від важких кріпосних до фальконетів та легких транспортабельних гармат, які встановлювались на кораблях та кінних возах. Але вже та обставина, що гучні перемоги османської армії у XVI ст. змінювались тяжкими поразками, дозволяє стверджувати, що у цей час османське військо не мало незаперечної військової переваги.

Марина Палієнко,
*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

АРХІВИ ТУРЕЧЧИНИ: ОРГАНІЗАЦІЯ, СТРУКТУРА, ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Вивчення та введення до наукового обігу документів, які зберігаються в архівах Туреччини, є важливим завданням не лише для дослідників, що вивчають багатогранну історію цієї країни, але й для широкого кола зарубіжних науковців, які завдяки використанню першоджерельної інформації мають можливість глибше вивчити та пізнати політичні, соціально-економічні, культурні та релігійні процеси, що відбувались в різні історичні періоди на теренах імперії, та пролити додаткове світло на історію численних народів, які населяли її, або перебували з нею у тісному контакті чи військовому протистоянні.

Безперечно, що науково-інформаційний потенціал турецьких архівів потребує ширшого залучення й використання українськими дослідниками, чому має сприяти ознайомлення з організацією та структурою архівної системи Турецької Республіки. На значенні турецьких джерел для вивчення української історії неодноразово наголошували у своїх працях видатні українські вчені Агатангел Кримський, Омелян Пріцак, Іван Крип'якевич, Ярослав Дашкевич. Зазначимо, що серед україномовних публікацій про архіви Туреччини в першу чергу можна назвати опубліковану 1966 р. на сторінках часопису «Архіви України» статтю відомого польського орієнталіста професора Варшавського університету Яна Рейхмана (Jan Reychman), присвячену аналізу формулярів османських урядових документів, їх палеографічним особливостям та значенню турецьких архівів для дослідження проблем української історії¹. У 1992 р. на сторінках пер-

¹ Рейхман Я. Турецькі архіви і їх значення для дослідження історії України / Я. Рейхман // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 11–16. Див. також: Reychman Jan. Archiwa tureckie i ich